

Tercümelere :

XV. YÜZYILDA İSTANBUL'UN NÜFUSU *

ALFONS MARIA SCHNEIDER

Roma Şark imparatorluğu başkentinin nüfusu şimdiye kadar sık sık ve türlü görüş açılarına dayanılarak —tabii, elde edilen neticeler birbirinden pek farklı olmak üzere— tahmin edilmiştir; ¹ buna şaşmamak gerek, zira belgeler kesin olmayıp pek şumullü de değildir. Ben bu hususta XV. yüzyılı seçiyorum, bunun sebebi yalnız Türkler tarafından fethinden ötürü bu yüzyılın, şehrin tarihinde derinden derine gidebilir bir kesim teşkil etmesi değil, aynı zamanda diğer devirlerden daha müşahhas belgelerin mevcut olması, dolayısıyla, daha iyi neticelerin beklenebileceği keyfiyetidir. İlk, şehrin fethinden önceki tasvirini vermeğe gayret edeceğim; zira nihaî sonuç, ancak bu esas üzerinde doğru olarak kendini gösterebilecektir.

Muahhar Theodosius'un surlariyle çevrelenmiş şehir sathı —ki sözarası söyleyelim: 13 kilometre kareyi bulmaktadır—, görünüşe göre hiç bir devirde tam olarak imar ve inşa edilmemiştir. Şu muhakkaktır ki şehrin henüz gerilemeğe başlamamış olduğu Komnen'ler zamanında surların içinde ekilmiş sahalara (tarlalar) vardı ki² bunları herhalde Lykos vadisinde (bak. şekil 1), ³ bir de şehir surları boyunca

* Götting İlimler Akademisi Filoloji-Tarih sınıfı haberleri'nden ayrı basım. 1949. S. 234-244. (Sonderdruck aus: Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil. - Hist. Klasse 1949).

¹ Bütün malzeme, kolaylıkla: R. Mayer, Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul, Eine genetische Geschichte'de görülebilir. Wien 1943, 131 ff. (Akad. der wiss. Phil. —hist. Klasse. Denkschriften 71, 3).

² Odo de Dogilo (1147 İstanbul'da) Migne P. L. 185, 2 Col. 1221: infra muros terra vacua est quae, aratra patitur, habens hortos omne genus olerum civibus exhibentes.

³ Mesarites'in (Heisenberg, A.; Grabeskirche und Apostelkirche 2, 1909, 12, 15) Havariyun kilisesi yanında diye zikrettiği tarla ve çayırları en doğrusu Lykos vadisinde aramak gerek. Kayser Mikhai (820-829) zamanında Studies manastırının, bir şubesini tesis ettiği vicus τὰ Κοκοροβίλου'un da orada bulunması muhtemeldir. Vita Evaristi Ann. Boll. 41, 1923—308; krş. Patria 3, 198 (277, 7 Preger). Vita Nicolai'de (Minge P. G. 105, 909 c) burası, ἐνδὸν τῆς πόλεως πρὸς τὰ τοῦ Λίβα μέρη

aramak gerekir. Maamafih bu imar edilmemiş saha pek geniş olmasa gerek; ancak Lâtinler tarafından zapt olma hâdisesi öyle yaralar açmıştır ki, şehir bunlardan kendini artık kurtaramamıştır. Muazzam yangınlar, 1203 ve 1204'de şehrin geniş parçalarını yok etmiş⁴ ve Lâtin boyunduruğuna tahammül etmek istemeyen bir çok Rumlar, başka yerlere göçmüşlerdir. Rumlar 1261'de şehri tekrar ele geçirdiklerinde, VIII. Mikael, en elzem olan şeyleri tamir etmek için büyük meblâğlar sarfetmek zorunda kalmıştır.⁵ Sütunlu yolların çoğu ortadan kalkmış, yerlerine ağaçlı yollar geçmiştir.⁶ XIV. yüzyılda şehir tekrar küçülüyor; koca mahalleler terk ediliyor; bunların yerine, bahçeleri ve bağları ile büyük manastır tesisatı ikame ediliyor.⁷ Bunu şuradan istidlâl edebiliriz: elimize gelen kadastro tasvirleri⁸ sınır olarak daima cadde ve sokakları zikretmektedir; anlaşılıyor ki yeni tesisat bir yahut bir kaç yolu tutmuş; patrikhane belgeleri, Typikus'lar ve daha başka tarihî haberler, Kostantiniye'nin köyleşmesinin son devirde nasıl bir vüs'at kazandığı hakkında bir fikir vermektedir. Aşağıda bu nevi bilgilerden neler topladımsa, onları, —tam olmak iddiasında hiç bulunmaksızın— veriyorum:

τόπον ἀνφικισμένον καὶ ἤσυχον olarak vasıflandırılmaktadır. Liba, herhalde yüzyıl sonra Patricius Konstantinus Lips'in bir manastır tesis ettiği civardan başka bir mahal olmaz. Hagios Mokios civarında da bahçelerin bulunduğu belgelendirilmiştir: Dimitrijevski, Typika, Kiev 1895, 156; Hagios Mokios yakınındaki Paradeisos ile bu bahçeler herhalde aynı yerler olacaktır: Beljaëv, Vizant. Vremenik 3, 1896, 448, No. 13.

⁴ Krş. Byz. Z. 41, 1941, 386 f.

⁵ Pachymeres 1, 186; 354; F. Dölger, Corp. Griech. Urkunden A. Nr. 1956; Nic. Gregoras 1, 190, Studios civarı, üçra bir meradır.

⁶ Démétrius Cydonès, Correspondance, ed. Camelli Paris 1930, 112 (ep. 43): τῶν τε ἐνδον ἀγρῶν καὶ παραδείσων ἀρχομένων ἀνθεῖν, μετ' ὀλίγον δὲ καὶ τῆ τῶν πετάλων σκιᾷ τοὺς στενωποὺς καλυψόντων ὥστε τοὺς διόντας οὐ διὰ πόνεως, δι' ὄρων δὲ μᾶλλον δοκεῖν ποιεῖσθαι τοὺς περιπάτους.

⁷ Harab olmuş bir kilisenin arsasında bir bağdan MM 2. 395 (1400 civarı)'de bahsedilmektedir; MM Miklosich—Müller, Acta et Diplomata graeca Medii Aevi sacra et profana 1—6.

⁸ Krş. meselâ, F. Dölger'de Panhagia Maguliôn'un περιορισμός'ı. Suidas-lexikonu'nun başlığı için bk. SB Mü. 1936 Heft 6 31 f. ; yahut MM 5, 388 f.; terimler hakkında krş. F. Dölger, Sechs byz. Praktika des 14. Jhds. Abh. Mü. NF. 28 Mü. 1949, 10 ve Byz. Archiv 9, 1927, 87.

Palaios Phoros civarında iki bağ⁹ Blanke civarında, Lips manastırına ait bir bağ (mahsulü 15 Modus), Bebaia Elpis ve Anargyroi manastırına ait bir bağ¹⁰; yine aynı yerde, “şehir surlarının dışında ve yakınında” bir bahçe (MM 2, 394). Kyriotissa kilisesinin yolu üzerinde büyük bir bağ (Delehay 85, 13). Bu kilisenin tam yeri meçhuldür.

Aynı yerde Sebastokratorissa'nın bağı (Delehay a.Y. 95, 20).

Lips manastırı yakınında, 125 Modus gelirli bir bağ (Delehay a.Y. 133, 12). Hagios Nikolaos Mesomphalos yakınında bir bağ (Delehay a.Y. 84, 4). Andreas en Krisei karşısında bir kaç bağ.¹¹

Altınkapıda bir kaç bağ (MM 2, 82) (1383 civarı); şehir dahilinde, Veli Romanus'un Enoria'sında¹² bir bağ (MM 2, 361); aynı yerde Analepsis kilisesi yakınında bir bağ (MM 2, 557; 1400 civarı); şehir dahilinde Veli Eudokinos'un Enoria'sına (yani surların yakınında) bir bağ (MM 2, 399; 1400 civarı; Sarayburnu'nda bir zeytinlik¹³; burası, Fatih'in sarayı yapılıncaya ortadan kalktı.

Şehir alanınının 1344 civarında ne derece bahçelerle dolmuş olduğu, Nicephorus Gregoras'ın (2, 695 Bonn) bir cümlesinden anılmaktadır : bir yer sarsıntısı bahçelerin duvarlarını yıktı : ὡς δυσπρόσοδον γίνεσθαι πᾶσαν ἀγυιάν τοῖς παριοῦσι, σωρηδὸν ἐρριμμένων τῶν ἐντεῦθεν ἐρειπίων.

Clavijo¹⁴ 1403'te Johannes en Petra (a.Y. 31, Peribleptos) a.Y. 34), Studios ile Mangan'lar (a.Y. 39) manastırları etrafında bahçeler ve bağlar görmüş. Şehrin ortasında bulunan başka bahçelerle buğday tarlalarını da zikretmektedir (herhalde hepsi Lykos vadisinde olacak,

⁹ MM 1 313 (1351 civarı); belki bununla Arkadius forum'u kastedilmiştir.

¹⁰ H. Delehay, Deux Typica byz. de l'époque des Paléologues, Brüksel 1921, 133, 14; 102, 31; 138, 17 (Mémoires de l'Acad. Royale de Belg. sér. 2, 13). Bugünkü Langa bostanı olan Blanka, Eleutherius'un evvelce dolmuş olan limanıdır: Patria 3, 91 (248 Preger).

¹¹ MM 2, 507 (1401 civarında): ἀμπέλιον καὶ τὸ ἐπάνω ἐξάμπελον (terkedilmiş bağ) καὶ χέρσον (kötü toprak) τὸ ἐν τῇ τοῦ ἀμπελίου κορυφῇ καὶ ἀπαντικρὺ τῆς μονῆς αὐτῶν ἀμπέλιον.

¹² Eski vicus sistemi, sonraları terkedilmiş benziyor; onun yerine vicus'lardan daha büyük olan ἐνορία (papas daireleri)nden bahsedilmektedir.

¹³ Fatih Mehmet II. vakfiyeleri Ankara 1938, 201 No. 40; daha sonra zikredilecek olan Arapça metni, bahçeyi zikretmemektedir.

¹⁴ Ruy Gonzalez de Clavijo, Narrative of the embassy to the Court of Timur A. D. 1403-6 tercüme eden: Markham. London 1859 (Hackluyt 126).

a.Y. 46). Keza su kemerlerinde de, buna göre kesif olarak meskûn olan yerler yalnız Marmara denizi ile Haliç boyunca sahil kordodur. Bir de bir çok harap ve çökmüş kiliselerden bahsetmektedir. Başka bir kaynağa göre ayazmalar (Hagiasmata)¹⁵, çoktan yok olmuş kiliselere işarettir. Zikrolunan manastır mıntakalarının yanında, bir de onlar kadar vâsi, yüksek memurlara ait konaklar ve bunların müstemilâtı vardı. 1328'de bir isyan dolayısıyla tahrip olunan Theodor Metochites'in sarayı¹⁶ yalnız bir kiliseyi, vezirin çocuklarına mahsus evleri ve birtakım iş ve idare dairelerini ihtiva etmiyor, aynı zamanda bağlı, havuzlu, çimenli bir parkı ihtiva ediyordu; hattâ burada, o zaman nadir olan develer dahi görülüyordu.

Bu malûmatı hülâsa edersek görürüz ki, şehrin ortası (Lykos vadisi ile su kemerleri civarı) bir de, surlar boyunca olan saha, tarlalar ve bahçelerle işgal edilmişti. Bütün şehir sahası üzerinde ve ada halinde birtakım geniş manastır ve saray tesisatı ve bunların bahçeleri, bağları ve zeytinlikleri dağınık olarak serpilmiştir. Fakat Haliç sahili kesif surette meskûndur, küçük limanların (Sophia limanı, Kantonoskalion) bulunduğu Marmara sahili herhalde daha az kesiftir. Eski kayser sarayına, Atmeydanına ve büyük forum'lara artık ihtimam edilmediğinden, bunlar yavaş yavaş harap olup gitmektedir. Nitekim yukarıda, "eski forum"un yakınında bir bağ bulunduğunu gördük, şehrin manzarasının, orta çağda Roma'ya benzemesi mulitemeldir; Gennadios Scholarios¹⁷ onun hakkında "fakir ve en büyük kısmı gayri meskûn", "bir zamanlar hikmetin, şimdi harabelerin şehri" demektedir.

Son Paleolog zamanında şehrin manzarası hakkında böylece bir fikir edindikten sonra, nüfus sayısı meselesine geçebiliriz. Bereket versin ki, bu hususta, 1437'de şehirde bulunan batılı bir sefaret hey-

¹⁵ Zapiski der Hist.-Phil. Fak. St. Petersburg 95, 1909, 150: (τόπος λεγόμενος τὰ ἀγιάσματα) ἐν ᾧ τόπῳ ὑπῆρχε ποτὲ ναὸς τῆς ἀγίας Αναστασίας νῦν δὲ (1426) ἐστὶ παντελῶς ἀφανῆς onun için, bugün İstanbul'da mevcut ayazmaların (krş. benim Byzans'ım 59) eski kiliselerin mevkilerinde buldukları tahmin edilebilir.

¹⁶ Rev. ét. gr. 35, 1922, 82 ff. Metin ve tercüme: Guiland tarafından.

¹⁷ L. Petit-Siderides- Jugie Oeuvres complètes de Georges Scholarios, Paris 1928 d. C. 1, 287 ὁ πόλις, εἰ καὶ πένης ἐν τοῖς ὑστάτοις χρόνοις καὶ ἄοικος τῶν πλείωνι μέρει καὶ φόβας καθ' ἡμέραν συνζῶσα . . . ἐλευθέρᾳ μέντοι καὶ τούτους τρέφουσα τοὺς οἰκούντας Cilt IV. 1935, 405. —λόγων πόλις ἦν, ὡς νῦν ἐρείπιων (1453'ten önce yazılmıştır).

tinin üyelerinden birinin bıraktığı bir yazıya (sefaretnameye) sahibiz ¹⁸. Fakat Nicolaus von Cues (meşhur Alman filozofu, mütercim)'in de içinde bulunduğu papalık sefaret heyetine, yahut, aynı zamanda şehirde bulunan Basel kilise umumî meclisinin rakip heyetine mensup bir zat tarafından mı yazıldığını maalesef söyleyecek durumda değilim. Muhakkak olan bir şey varsa, bunun objektif hüküm yürütmesini bilen, binaenaleyh güvenimize tamamen lâyık biri tarafından kaleme alınmış olduğudur. Bizi alâkadar eden parça şudur: habitantes in ea, ut extimo, quadraginta milia hominum vix possunt interesse, qui in tempore guerrae de suis internis vineis, pratis et ceteris necessariis vivere possunt, prout frequenter probatur” Nüfusun 40.000 olarak tahmini, şehrin son derece gevşekleştiğini nazarı itibare alsak dahi, ilk bakışta fazla aşağı gibi gelmektedir. Fakat şu var ki Floransa'lı Tetaldi de ¹⁹ ancak 30-36.000 kişi olarak, Andrea di Arnoldo'nun Chronica Vicentina'sı, 50.000 olarak ²⁰ tahmin etmektedir. Üstelik, 1435 yılındaki müthiş vebanın da, nüfusun azalmasında rol oynamış olduğunu kabul etmemiz gerekir. ²¹ O halde sekene sayısını 40-50.000 olarak takdir edersek en az yanlış yapmış oluruz, zira Chios (Sakız) Piskoposu Leonhard'ın verdiği izahat ²² esirlerin sayısını 60.000 olarak takdir etmekle, bu tahmini bilvasıta teyit etmektedir. Bu sayı, Andreadis'in ²³ iddia ettiği gibi, eli silâh tutan Kostantiniyelileri ifade etmemektedir (o zaman 150-160.000 kişilik bir nüfus hesap etmek gerekirdi); burada, geri kalan müdafilerle, ²⁴ kadın ve çocuklar dahil bütün halk ²⁵ mevzubahistir

¹⁸ N. Iorga, Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe. siècle, C. 4, 1915, 31; Lambros, Neos Hellenomnemon 7, 1910, 361; elçilik hakkında krş. G. Hofmann, Orient. Christ. Period. 9, 1943, 171 ff.

¹⁹ Metin: J. A. Buchon, Collect. des Chron. nat. franç. C. 38, 325.

²⁰ Iorga, yuk. es. 4, 1915, 54.

²¹ Iorga yuk. es. 1, 1899, 579.

²² Metin: Atti soc. Lig. stor. patr. 13 1877/84, 255.

²³ A. Andreadis, Parnassos 1917, Atina, 1918, 258.

²⁴ Müdafilerin sayısınının 9000'den pek fazla olmaması muhtemeldir: krş. G. Schlumberger, Le siège, la prise et le sac de Cple. Par les Turcs en 1453. Paris 1915, 95 dev.

²⁵ Ducas 295, 306 Bonn: halk askerlere, evler Sultan'a aittir; padişah da bunları şehre yeni yerleşenlere bağışlar: Critobul 1, 73; 2, 1 (Müller FHG 5, 101; 105). Franco Giustiniano (Iorga, yuk. geç. eser 3, 1902, 292). 27. 9.1453'te şunları bildiriyor: Urbs enim Constantinopolitana ab hostibus occupata devastata et prorsus, solis exceptis moenibus et aedificiis, depopulata fuit; adeo quod omnes, tam mares

ki bunların hepsi —bu hususta bütün kayıtlar müttefiktirler— istisnasız olarak esarete sevk edilmiştir. Ancak az kişi, bu meyanda, Balat'da oturan Yahudiler²⁶ ile Galata'ya kaçan yahut geniş yer-altı binalarında saklanıp sonradan afvedilen Hıristiyanlar kalmıştır.²⁷

Fatih, 1 Haziran cuma günü alayla şehre girip Ayasofya'yı İslâm dinine teslim ettikten sonra, Fransisken manastırına²⁸ yerleşti. Aynı ayın ikinci yarısında Edirne'deki sarayına gitti ve şehirde subaşı (şehir komutanı) Süleyman'ı, bir kadını, bir de —bilhassa surların tamiri ile meşgul olmuş olan— 1500 yeniçeriyi bıraktı.²⁹ Bu küçük işgal kuvveti, şehirde çok insanın meskûn olmaması gerektiğine bir burhandır; muhasara ordusunu takip eden kocaman insan kitlesin-

quam feminae tam senes quam parvuli, aut im ipsa miserabili captivitate accubere aut in servitute redacti fuere. Bunlar Edirne, Filibe, Gelibolu ve Bursa'da satılmışlardır. (Critobol 3, 17, Sa. 130 Müller). Oğlan çocuklar, yeniçeriler arasına yerleştirilmişlerdir. Jörg von Nürnberg, Antzeygung kurzlich vñ volfurung den ursprung dehs Thurckyschen vundt hundtyschen volks: 1500, fol. 109 b. İlk Edirne'ye satılan sonra âzad edilip 1454 yılı başında patrikliğe yükseltilmiş olan Scholarios, dost ve tanıdıklarının çil yavrusu gibi dağıtıldıklarından çok kere acı acı şikâyet etmektedir. Krş. 1, 293; burada δειλαῖα λείψανα τοῦ γένους οἷς συνεκλήρωθημεν der; yahut 4,223: τὰυτα ἔδει με ζῶντα βλέπειν, ὃ φίλων οἱ περιλειπόμενοι, ὅπουδῆποτε γῆς εἴητε; aynı yer, 253: πανταχοῦ διεσπάρημεν. Şehir topografyası hakkında bu kadar az bilgiye sahip olmamıza sebep işte bu boşalmadır.

²⁶ Krş. 1604 fermanı, A. Refik, hicrî on ikinci asırda İstanbul hayatı İstanbul 1930, C. II, 11, No. 21; tercümesi şu eserde: A. Galanté, Documents officiels turcs concernant les juives de Turquie. Burada, fetih esnasında dürüst ve sadakatli hareketlerinden dolayı Yahudilere havralara sahip olmak hakkı ve din hürriyeti bağışlanmış. Şu da var ki, bu iddia fetih esnasında güya hazır bulunmuş olan iki yeniçerinin 1533'te vâki şehadetine dayanmaktadır. —buna benzer bir durum 1538'de Hıristiyanlarla da olmuştur (krş. Byz. Z. 21, 1912, 129 dev. ve Islam 1931, 264). Mafih şu kadarı sabittir ki, son Paleologun saltanatında Yahudi cemaatinin başında bulunmuş olan haham Rabbi Moşe Kapsali, Fatih tarafından memuriyetinde bırakılmış ve kendisine iltifat edilmiştir; krş. (İbranice bir ifade!) H. Greatz, Geschichte der Juden 8, 1864, 450'de aynen çıkmıştır; yayınlanmamış daha fazla malzeme, Elijah b. Elkanah Capsali'nin tarihi, bu hususta, F. Babinger, Archiv Orientalny 4, 1932, 109 Not 1'in karşılaştırılması gerekir.

²⁷ Nikon vekayinamesinde böyle: M. Braun und A. M. Schneider, Bericht über die Eroberung Konstantinopels 1940, 31.

²⁸ Spandugnino'da böyle: tolse per suo habitaculo uno convento de frati di San Francesco, in: C. N. Sathas Μνημεῖα Ἑλλ. Ἰστ. Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen-Age. Paris 1890, Vol. 9, 154.

²⁹ Eski Podestà Angelo Lomellino'nun 23.6.1453 tarihli raporu, in: Atti soc. Lig: stor. patr. 13, 231.

den bazı kısımların, işgal kuvveti yanında şehirde takılıp kalmış olması muhtemeldir. Fakat bunlar, kendilerinden hiç korkulmaması gereken Müslümanlardı. Bunlarda da fazla bir şey elde edilmiş olmuyordu ve Fatih'in ilk yıllarda başlıca kaygusu, şehri iskân etmeğe yönelmişti. Fakat bu husustaki davetine icabet eden Müslümanların sayısı kifayet etmediğinden,³⁰ metruk mahalleleri ilkin fethedilmiş şehirlerin seknesi ile doldurmak zarureti hasıl oldu. Bu yeni yerleşmeler, kaynaklar sayesinde iyice takip edilebilir. İlkin, Evliya Çelebi'nin bu hususta verdiği nihaî bilgiyi sunuyorum. Evliya Çelebi, vakıa, hâdiselerden uzaktadır, fakat yeni iskân edilen ve bazı istisnalardan sarfınazar çağdaş Rum kaynakları tarafından zikrolunmayan mahallelerin adlarını bildirmektedir: Angiolello (karşılaştır, not 30), mahallelerin, yeni göçmenlerin geldikleri yerlerin adını aldıklarını sarahaten bildirmektedir. Evliya şöyle yazıyor: ³¹ "Anadolu ve Rumeli'ndeki bütün valilere, vilâyetlerden İstanbul'a insan gönderilmesini emreden yüksek bir emir sadır oldu; ilkin, Üsküp halkı, Üsküplü mahallesine (isimler için bak: şekil 1); Yenişehir halkı yeni mahalleye; More'den Rumlar Fenerkapı'ya; Selânik'ten elli Yahudi cemaati Tekfur sarayı ile Şuhud kapısına (ki buraya bu sebeple Çifit kapısı da denmiştir) ³² getirildi. Anadolu'da Aksaray'dan insanlar Aksaray mahallesine, Akko, Gazza ve Ramle halkı Tahta-

³⁰ J. Reinhard, Edition de J. M. Angiolello (1452—1525). I. Ses manuscrits inédits, Besançon 1913, 44 (A. aşağı yukarı 1468'de yazmıştır): et vi vienne alquanti Greci e Turchi da diversi luoghi (krş. bir de Critob. 1, 73, (101 Müller) ve Ducas 313 Bonn): Ma perche erano pochi per esser la città grande... comando che tutti gli Giudei, i quali fossere in suo dominio così nella Natolia come nella Romania, fossero menati con le moglie et figliuoli a stantiar Cpli, et furono compartiti per ordine et a quelli luoghi cioè alle contrate, dove furono messi, a quelli fu posto il nome dei luoghi. Böylece, mahalleler, yeni gelen göçmenlerin geldikleri yerlerin adlarını almışlardır. Belirli şehirlerden göçenlerin, belirli mahallelere yerleşmeleri âdeti, bugüne kadar muhafaza olunmuştur; krş. A. Baha, İstanbul Etnografyası, İstanbul 1934.

³¹ Evliya Çelebi, Seyahatname I. İstanbul 1314-1896, 114 dev.; tercümesi J. von Hammer, Narratives of Travels in Europe, Asia and Africa by Evliya Efendi'de. London 1834, 48. (bu tercümenin esası başka bir metin olduğundan bazı ehemmiyetsiz varyantlar vardır). Krş. F. Babinger GOW, 219. Evliya'nın verdiği haberler şu eserle itmam edilmelidir: Tahsin Öz, II. Sultan Mehmet Fatih'in iki vakfiyesi İstanbul 1935 (İstanbul Mitteilungen 4). Bu yazının eski türkçe yazılmış tercümesi, yukarda not 13'te zikredilmiştir.

³² Çifit kapı=Bahçe kapı yahut Bürgosli Halil Paşa mahallesi (vakfiyeler).

kale'ye; Balat şehrinden gelen çingeneler Balat mahallesine; Arnavut kabilesi Silivrikapı'ya; Safed'den Yahudiler Hasköy'e; Anadolu'lu Türkler Üsküdar'a; Tokat ve Sivas'tan Ermeniler Sulumanastır'a; Manisalı'lar ³³ Macuncu mahallesine; Eğirdir ve Emekder'liler Eğrikapı'ya; Bursalı'lar Eyüp Sultan'a; Karamanlı'lar ³⁴ Büyük Karaman'a; Konya'lular Küçük Karaman'a; Tireli'ler Vefa'ya; Çarşamba ovası kabilesi Çarşamba semtine; Kastamonu'lular Kazancı mahallesine, Trabzon'lu Lazlar Bayezit camii civarına; Gelibolu'lular Silâhane'ye; İzmirli'ler Büyük Galata'ya; Avrupa'lular Küçük Galata'ya; Sinop ve Samsun'lular Tophane'ye; yerleştirildi" ²⁵. Bilhassa Müslim halkın yerleşmesi ile alâkalanın Evliya, bittabi daha ziyade Hıristiyan halkla alâkalı olan Hıristiyan müelliflerin verdikleri haberlerle tamamlanmaktadır. Bunlar da aşağıdaki şehirler yahut yerler zikredilmektedir.

Amastris: Critobul'a göre Ermeni tüccarlar bahis konusudur: 3,11 (127 Müller). Chalcocondyles, insan sayısını nüfusun $\frac{2}{3}$ 'si olarak hesaplamaktadır (461 Bonn). Sulu Manastır'a yerleştirilmiş olmaları mümkündür. Burada 1461'den beri Ermeni patrikliği yerleşmiştir ³⁶.

Muchlion (Tegea): Evliya'da zikrolunan Mora Rumları buraya gelmiş olacaklar; krş. Crit. 3, 4 (122 Müller); Chalcocond. (447 Bonn). Fener mahallesinde bir kilisenin taşıdığı Muchliotissa lâkâbı bence buna işaret etmektedir; krş. benim Byzans, Bln. 1936, 41, No. 7.

Thasos (Taşoz), samothrake (Semedirek), Phocaea (Foça): Crit 3, 17 (130 Müller): Chalcocond. 470 Bonn.

Mytilene (Midilli): Crit. 4, 14 (146 Müller); Chalcocond.'le göre sekenenin $\frac{1}{3}$ 'i idi; vakfiyeler Midilli'li 2 Hıristiyanı zikret-

³³ Vakfiyeler, Manisa'lı bir adamı zikretmektedirler.

³⁴ Vakfiyelerde Karaman'dan üç kişinin adı geçmektedir. Bunlar İshak Paşa tarafından oraya getirilmişlerdir.

³⁵ Menşeler hakkında verilen bazı malûmatın, isim benzerliğinden dolayı ileri sürüldüğünü sanıyorum. Meselâ Balat (Blachern sarayından ötürü bu adı taşır), Eğri kapu ile Ayasofya'ya, Hammer'in metnine bakılacak olursa, Sofya'dan insanlar nakledilmiş. İstanbul Şehir rehberi, İstanbul, 1934, 160'a göre, 1496'da Çaldıran'dan 40.000 Ermeni getirilip Samatya'ya yerleştirilmiştir.

³⁶ Tournebize, Dict. d'Hist. et de Géogr. ecclésiastique 4, 322, XVII. yüzyılda Ermeni patrikhanesi Kumkapı'ya nakledilmiştir, bugün de oradadır.

mektedir. Argos: Crit 5,2 (150 Müller). Sulumanastır yakınına yerleştirilmişlerdir. Chron. Syntomon 521 Bonn. Dorobiza (Oczak): nüfusun $\frac{1}{3}$ 'i Chalcocond. 536 Bonn.

Trapezund (Trabzon): Angiollo a.Y. 45—46. Fener civarına yerleştirilmişlerdir.

Kaffa: Lâtinler ve Ermeniler krş. Byzans a.Y. 66 Nikola kilisesi. Vakfiyelere göre, Hıristiyanlar aşağıdaki mahallelerde arsa sahibi idiler: Kırkçeşme (56, 140)³⁷; Altımermer (65, 149); Isbomathya (Samtya) (65, 150); Langa-Kumkapı (66, 150); Balat-Küngoz Kynegion (60, 144); Molla Hüsrev (55, 139); Lips (77, 166).Mevzuubahis belgeler, evlerin durumu ve mahiyeti hakkında iyi bir fikir vermektedir. Bunlar da aşağı yukarı 330 kadar tek katlı ev zikretmek tedirler³⁸; aşağı yukarı 100 ev yüksektir, yani birkaç katlıdır. 34 tanesinin birer "gurfe"si vardır. Takriben 130 tanesi *süfli* olarak vasıflandırılmaktadır. Bunlara ilâveten: 50 ikametgâh (menzil), 170 hücre (hücurat), ve takriben 800 dükkân zikredilmektedir. Şüphesiz, bütün binalar zikredilmiş olmaktan pek uzaktır. Yalnız büyük camilerden birine ait olarak gösterilenler veya böyle bir camiin yakınında bulunanlar, zikredilmiştir. Herhalde, maili inhidam binaların fazlalığı göze çarpmaktadır.

İç teşkilât hakkında şunlar söylenebilir: her mahallenin merkezi camidir, camiin imamına bazı kaza hakları verilmiştir³⁹; birkaç mahalle bir arada bir nahiye teşkil ederler, nahiye, naibin idaresi altındadır. Bundan hemen sonra gelen daha yüksek idarî birlik, kadı (yargıç)ın idaresi altında bulunan kazadır⁴⁰. Demek ki XV. yüzyıl boyunca inşa edilen camiler⁴¹, camiye kalb olunan kiliseleri,

³⁷ Birinci sayı her defasında Arapça metnin sayfasını, ikincisi ise Türkçe tercümenin sayfasını vermektedir.

³⁸ 1621'de evlerin çoğu tek katlı ve ahşaptı: Voyage du Levant par le Sieur des Hayes. Paris 1645, 103.

³⁹ Krş. Osman Ergin, Türkiye'de şehirciliğin tarihî inkişafı. İstanbul 1936. Angiollo, yük. geç. eser 56: tutte le contrà hano il suo tempio, et la sua statua con il suo mercato; L. Bassano, I costumi et i modi particolari della vita de Turchi Roma 1545, 75 b'ye göre, şehir parrochie'lere (parrochie = Fransızca paroisse = bir kiliseye tabi cemaat, mahalle "çeviren") ayrılmış idi; gece bekçiliği sıra ile şehir sekenesi tarafından deruhte ediliyordu.

⁴⁰ Bugün İstanbul 2 kaza (Eminönü ile Fatih), 10 Nahiye ve 114 mahalleye ayrılmaktadır; krş. resmî olan: İstanbul şehri rehberi, 1934, 206 dev.

⁴¹ Büyükçe camiler ancak 1463'ten sonra inşa edilmiştir; meselâ 1463-71'de Fatih camii, 1464'te Mahmut Paşa, 1471'de Murat Paşa camileri, bazı mühim

bir de kiliselerle havraları bir haritaya dökersek, şehrin yerleşme kesafetini oldukça emin bir şekilde tesbit edebilir (bk. şekil 2). Yerleşmenin Haliç boyunca kesif olduğu, fakat ortaya ve şehir kenarlarına doğru bu kesafetin hissedilir şekilde azaldığı görülmektedir.⁴² Hemen hemen boş olan sahalar, Kanunî Süleyman'ın oldukça uzun olan saltanat devrinde (1520—1565) iskân edilebilmiştir. Nüfus sayısını anlamak istediğimiz takdirde, geçen yıl keşfedilmiş olan bir belge,⁴³ takribî bir tahminde bulunmamızı mümkün kılacaktır: Topkapı sarayı arşivinde (N. D. 9524), 1477 yılından kalma bir istatistik vardır ki bunu Kadı Muhiddin'e borçluyuz. Buna göre şehirde Türklere ait hemen hemen 9000, Rumlara ait 3000, Yahudilere ait 1500, Kaffa'lı Hıristiyanlara ait 267, Karaman'lılara ait 750 ve çingenelere ait 31 ev vardı; bunlara ceman 3667 dükkân⁴⁴ ilâve etmeliyiz ki bunlar, daima şarkta olduğu gibi, sahiplerinin aileleri tarafından işgal edilmemekte idi. Bir eve ortalama olarak 4-5 kişi hesap edersek⁴⁵, nüfus sayısı olarak 60 ilâ 70.000 elde ederiz.

Byzans kiliseleri camiye tahvil olunmuştu: Ayasofya, Eski İmaret, Zeyrek kilisesi, Koca Mustafa Paşa, Kalender ve İmrahor (Studios); yeni inşa edilen küçük camiler (mescitler) kısmen vakfiyelerde, kısmen de Hüseyin b. İsmail tarafından 1772'de yazılan ve Ali Sati tarafından 1836'da itmam edilen Hadikat ül-Cevâmi'de zikredilmektedir. (bu son eser, İstanbul'da Sati matbaasında 1864'te basılmıştır, kısa bir hulâsası, J. von Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches Bd. 9 47 ff.'te); XV. yüzyılda yapılan camiler, benim henüz neşredilmemiş olan topografik plânımdan şekil 2'ye nakledilmiştir. Eski Rum ve Ermeni kiliselerinin listesi, Byzans adlı eserim Sa. 39 dev.'de ve oraya ilişik haritada gösterilmiştir; havralar ise A. Galanté Histoire des Juives d'Istanbul, İstanbul 1941, Cilt I, 162 dev.'de gösterilmiş ve XV. yüzyıla ait oldukları takdirde benim tarafımdan da kaydedilmişlerdir.

⁴² Historie di Messer Marco Quazzo, ove se contengono le guerre di Mahometto imperatore de, Turchi, Venedig 1545, fol 30: Bayezid 500 Ulah ailesini yerleştiriyor: in luogo votoentro la Porta Silveria, ove alcune povere casette si convennero fare, yani: eski Byzans şehri artık dolmuş bulunuyordu.

⁴³ Bir parçası Vatan'da çıkmıştır, 26.7.1948; Prof. Süheyl Ünver bunun bir kopyasını bana lütfetti.

⁴⁴ Galata'da 535 Türk evi, 572 Hıristiyan evi ve ceman 1781 dükkân, yani takriben 6000 nüfus vardı.

⁴⁵ Her ev için 4 ilâ 5 sakin kabul etmekteyim, zira Şarkta erken evlenilir ve arkasından babaevi terkedilir. Mukabil bürhan olarak, XIV. yüzyıl Byzans pratika'larının aile durumu hakkındaki mufassal malûmatı ele alınabilir (Dölger F., Şechs byz. Praktika, Sa. 35 dev.) Bunlara göre, en küçük çocuklar da dahil, ailelerin vasatî olarak 4-5 üyesi vardı.

Burada, ancak Paleologlar şehrinin yeniden doldurulması bahis konusu olduğundan, elde edilmiş olan bu sayı, Bizans devri için hesap edilen sayıya dolayısıyla tevafuk etmektedir. Mamafih, sahaların doldurulması işi, müteakip 10 yıllarda çok daha çabuk yürütmüştür. —Şekil 2, XVI. yüzyılın başındaki durumu göstermektedir— ve bu hareket biraz önce işaret ettiğimiz gibi, Kanunî Süleyman devrinde en yüksek noktasına ermiş olsa gerek. 1552 yılında bir deniz muharebesinde esir düşmüş olup, 1554'te vefat etmiş, Sinan Paşa'nın evinde hususî tabib vazifesi görmüş olan Magister Cristobal de Villalón,⁴⁶ efendisi nezdinde bir kayıt defteri gördüğünü iddia etmektedir; bunda evlerin sayısı şöyle kaydedilmiş: de solos christianos quaranta mill casas, de judios diez mill, de turcos mas de sesenta mill. Banliyöler için de ayrıca 10.000 ev zikredilmektedir. Bu sonunculardan sarfinazar edersek, aşağı yukarı 550.000 gibi bir nüfus elde etmiş oluruz. Banliyö (arrabales)den herhalde boğaz boyundaki yerleşmeler kasdedilmiş olacağından, yukarıda zikredilen sayılar Galata, Beyoğlu ve Eyub'a da ait olacak ve böylece akla yakın görünecektir. Mukayese maksadiyle şunu zikrederim ki XVIII. yüzyılın sonlarında 88.185 ev tesbit ediliyordu,⁴⁷ 1935'te ise (nefsi İstanbul'da) yalnız 51.442 ev tesbit edilmişti, fakat bu münasebetle şunu nazarı itibare almalıyız ki, 1911 ve 1912 yangınlarının yerleri ancak az ölçüde imar edilmiş, 1918'in muazzam yangın yerleri ise hemen hemen hiç imar edilmemiştir. 1940'ta asıl İstanbul'da 273.000 nüfus sayılmıştır.⁴⁸ Son olarak da, yukarıda kaydedilen neticeleri bir dereceye kadar tamamlayan, şehrin eski manzaralarını ele almak yerinde olur. En eski şehir manzarası olarak kaybolmuş olan Speier'de, Notitia Dignitatum'un notitia urbis Constantinopolitanae'yi de ihtiva eden Kodeks'indeki tasvir değerlendirilebilir.⁴⁹ Bu tasvirin nasıl olduğunu bilmiyoruz, zira Cod. Oxon. lat. misc. 378'deki şehir manzarası,

⁴⁶ Viaje de Turquía (1557'de yazılmış), in: Nueva Biblioteca de autores Españoles Cilt 2, Madrid 1905, 146.

⁴⁷ Cosimo Comidas di Carbognano, Descrizione topographica dello stato presente di Cpli, Bassano 1794, 50. İddiaya göre, verdiği malûmat İstanbul Efendisi'nin Defter-i Hâkani'sinden alınmıştır.

⁴⁸ R. Mayer, yuk. geç. eser, 153 dev. ve Annuaire de la Turquie, 1941.

⁴⁹ Krş. O. Seeck, Notitia Dignitatum; Bln. 1876, 229. Oxoniensis'in tasvirinde esas itibariyle yalnız Ayasofya, Justinianus'un at üstünde heykeli, birkaç ev ve surlar görülmektedir. Ayasofya kilisesinin tasviri, Buondelmonti Kodeks'i, Floransa, Bibl. Nat. II, 32'ninkine oldukça müşabihdir: Gerola, yuk. eser 256.

—Buondelmonti el-yazmalarında yahut Hartmann Schedel'in 1493 vekayinamesinde olduğu gibi— Speier Kodeks'inin ancak o zamanlar yazılmış açıklamalarla birlikte XV. yüzyılda yapılmış bir kopyasına uymaktadır. Bizim tasvirimiz, biraz önce zikrolunandan daha ziyade telhis edilmiş olduğundan meselemiz için pek verimli değildir. Halbuki, Buondelmonti'nin ⁵⁰ 1422'de yazılmış Liber insularum'undaki şehir manzarası, kaybolmuş orijinalin iki kopyasında, (Cod. Rossano 702, ve Cod. Classensis 308) şehir suru boyunca oldukça bol ağaçlar göstermektedir; bu ağaçlar, Lykos vadisinden, şehrin tâ içlerine kadar girmektedir. 1493 yılı Aralık ayı sonunda Nürenberg'te imal edilmiş olan, H. Schedel'in ⁵¹ "Vekayinameler ve hikâyeler kitabı"nda varak 129-130'da da şehir surları boyunca birkaç sıra ağaca işaret etmekte, ayrıca da, Langa ile Altın Kapu arasında 3 yel değirmeni göstermektedir. Schedel'in manzarası, Buondelmonti'ninkinden tamamen müstakildir ve bunu ona kimin verdiği bilinmemektedir. Ben, metrukâtını Schedel'in kullandığı malûm bulunan Ancona'lı Syriacus'tan geldiğini tahmine mütemayilim. Herhalde Byzans şehrinin bir tasvirini vermektedir. (geri plânı başka olmak üzere aynı manzara, varak 129'da bulunmaktadır), halbuki varak 257'de Türk şehri tasvir edilmiştir. ⁵² Türk devrine ait en eski umumî manzara, Giovanni Andrea Vavassore'nin ağaç oymasındadır, ⁵³ bunun 1500 civarında imal edilmiş olması muhtemeldir.

⁵⁰ Krş. Gerola, Studi biz. e neoellenici 3, 1931, 249 dev.

⁵¹ Krş. Prs. Jhrb. f. Kunstgesch. 7, 1886, 98; 9, 1888, 93; 16, 1895, 224; Burl. Mag. 4, 19404, 245. Çağdaş İtalyan vekayinameleri, meselâ Supplementum Chronicarum fratris Jacobi Ph. Bergomensis, Venedig 1486; 1492, 1506 ve 1513, —realist şehir tasvirlerinin nüshadan nüshaya çoğalmasına rağmen— İstanbul'a, ait tamamen fantastik manzaralar vermektedirler.

⁵² Aynı şehir semtinin benzer bir tasviri, Adelphi, Türkische Chronica, Strassburg 1516; fol. CIII'teki umumî manzara ise tamamen basmakalıptır.

⁵³ Pek nadir gibi görünen ağaç oymasının bir nümunesi, Nürenberg'te Germanischen Museum (German müzesi)da bulunmaktadır. (Boyutları 52,6 × 36,8 sm); Vavassore hak. krş. Prince d'Essling, Les Livres à Figures vénitienes de la fin du XVe siècle et du commencement du XVIe; Paris 1914, C. 3, 112 dev.; E. Pastorello, Tipografi, editori, librai a Venezia nel secolo XVI. Floransa 1924, 93 dev.; Enc. ital. 34, 1055/6. Ağaç oyma resmin 1550'den önce yayınlanmış olması gerekir, zira bu yıl, Seb. Münster'in ikinci nüshası için D. Kandler tarafından yeniden oyulmuştur. Sonraları da çok sık tekrar edilmiştir, meselâ 1564'te Lyon'da: A. de Pinet, Plantz pourtraitz et descriptions de plusieurs villes et fortresses de l'Europe, Asie et Afrique te, 1567'de Furlani tarafından; krş. E. Cicogna, Saggio

Cami olarak, Fatih'inki gösterilmiştir; Moschea (cami) yazısı bir ikinci defa da Eski Saray ile Bedesten arasındaki sahaya yazılmıştır. Burası, ancak 1501'de inşasına başlanmış olan Bayezid camii olsa gerek, sonradan burasının kubbeli bina olarak tersim edilmesi lâzım geliyordu. Ressamın zamanında burasının yapılmasına ya başlanmış olacak, —yazının bulunduğu yerde yalnız cumbalı evler görülmektedir— yahut da eski bir resmin üzerine, yapılması yeni takarrur eden camiin yeri işaretlenmiş olacak. Herhalde, bu resim şehrin asır başından biraz önce yahut tam asır değiştiği sıradaki durumunu göstermektedir, ve Bellini'ye dayandırılmasına imkân yoktur. Bu da Langa ile Yedikule arasında ve buradan itibaren surlar boyunca iskân olmamış sahalara göstermektedir. Panvinio'nun Atmeydanı manzarası da ⁵⁴ bu zamana aittir. Bunu resmin Kuzey-Batı köşesinde görülen ve 1491'de inşaatı bitmiş olan Firuz Ağa camii ispat etmektedir. Atmeydanı'nın Güneyindeki saha hemen hemen gayri meskûn olarak gösterilmiştir, hemen hemen bütün evler tek katlı olarak tasvir edilmiştir. Kanunî Süleyman zamanında şehrin durumu, Melchior Lorich'in ⁵⁵ şehir panoramasından, Aalst'lı Pieter

di Bibliografia Veneziana, Venedig 1847, 709; 1570'te Claude Duchet tarafından; Thieme-Becker, 10, 39; 1572'de Sebenico'lu Martino Rota tarafından: Enc. Ital. 30, 165; 1574'te Domenico Zenoi tarafından; Pastorello yuk. es. 8. Braun —Hogenberg, Amsterdam— Köln 1572'nin Civitates orbis terrarum'undaki kopya çok tanınmıştır; burada, ayrıca zikre değer olan Koeck'ün tasvirine dayanılarak, alt kenara padişah at üstünde ve yeniçerilerle muhat olarak resm edilmiş, bunun kenarına da padişah portrelerini havâ 11 madalyon konmuştur. Bu plâni Caedicius (Mordtmann) Ancien Plan de Cple, imrimé entre 1566 et 1574, olarak, menşeiini bildirmeden yayınlamıştır. Civitates'in 1574 tarihli Almanca nüshasında ise, asılları herhalde Venedig'den olacak olan 12 sultan resmi vardır; Hogenberg hakkında, krş. J. Denucé, Oud-Nederlandsche Kaartmakers 1, 1912, 261; E. Richarts-Keussen, Kölner Künstler in alter und neuer Zeit, Düsseldorf 1895, 363; XVII. yüzyıla ait başka kopyaların (Jansson, Pinargento, Porro) üzerinde durmuyor ve yalnız Augsburg'lu M. Seutter'in (1678—1757) çok yayılmış olan Cpls amplissima, potentissima et magnificientissima urbs et sedes Imperatoris Turcici adlı levhasına işaret ediyorum; bunun hak. krş. W. Wolkenhauer, Leitfaden z. Gesch. der Kartographie, Breslau 1895, 50; D. geogr. Bl. 36, 1913, 154.

⁵⁴ Onophrii Panvini, de ludis circensibus, Venedig, 1600, 61.

⁵⁵ E. Oberhummer tarafından çıkarılmış, Konstantinopol unter Sultan Suliman dem Grossen. München 1902, burada da Schedel, Panvinio, Vavassore ve Hogenberg'in noktai nazarları, krş. bir de Wulzinger, in : Festschrift G. Jacob,

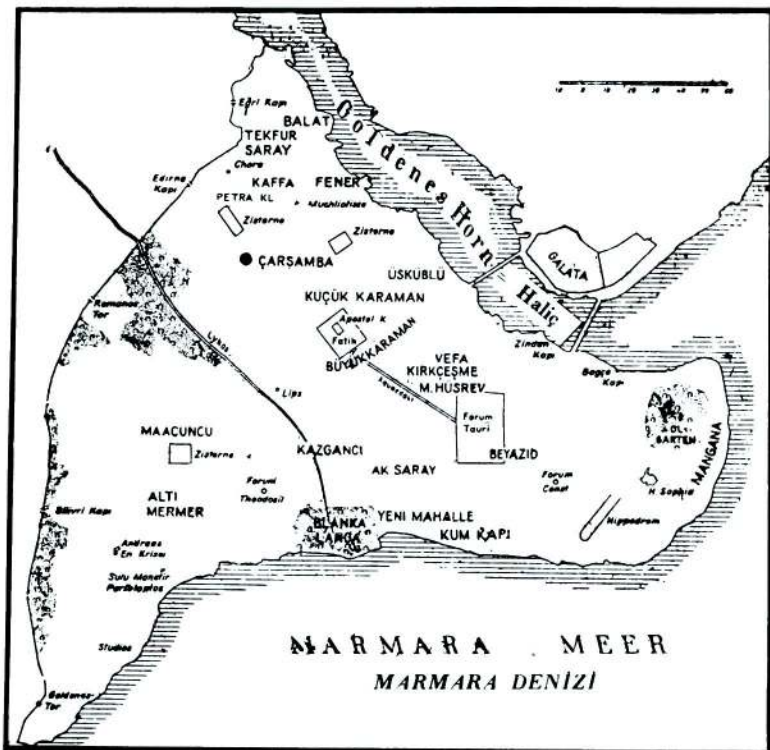
Koeck'ün iki manzarasından,⁵⁶ bir de W. Dilich'in Kuşbakışı manzarasından ⁵⁷ görülebilir.

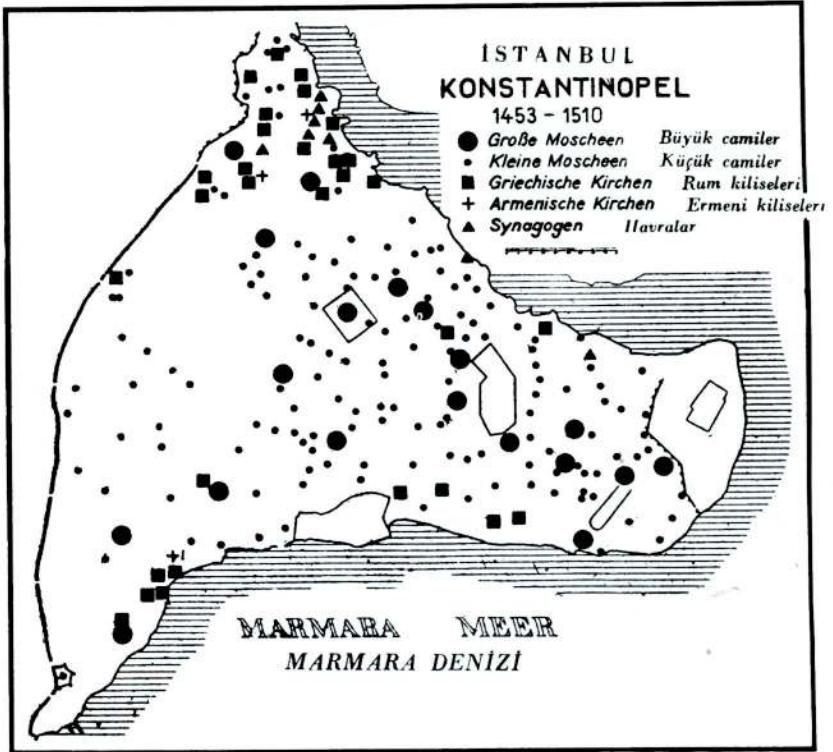
Leipzig 1932, 355 H: Lorich'in panoraması Dilich tarafından kazılmış olup birçok kopyacısı olmuştur, krş. bu hususta: Jahrb. deutsch. Instituts, 57, 1942, 221 not 5.

⁵⁶ Wiegand J. d. l. 23, 1908, 3 Res. 1 ve levha 1. Koeck'ün bütün eseri: Sir W. Stirling, Maxwel, The Turcs in 1533, London 1873; Thieme-Becker 7, 161.

⁵⁷ Gurlitt tarafından istinsah edilmiştir: Oriental. Archiv 2, 1911, 3; tekrar in: Universus terrae orbis scriptorum calamo delineatus Alphonsi Lasori e Varea Petaviis 1713, 292.

Şekil 1

Şekil 2